

Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags
á Hveravöllum

Bláhver á Hveravöllum

Guðný Zoëga
ágúst 2002

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráninga	3
Fornleifaskráning og aðferðir	5
Aðferð við skráningu	5
Jarðanúmer	6
Tegund, hlutverk og heiti	6
Lega	6
Staðhættir og lýsing	6
Hættumat	6
Heimildir	7
Saga jarðanna og fornleifar	7
Auðkúluheiði	8
Staðhættir á Hveravöllum	8
Hvinverjadalur (Vinverjadalur)	8
Eyvindarhver - A-145278-235-2	13
Eyvindarrétt - A-145278-235-3	14
Varða - A-145278-235-4	14
Varða - A-145278-235-1	15
Sæluhús - A-145278-235-6	15
Garður - A-145278-235-7	16
Sæluhús - A-145278-235-8	16
Tóft - A-145278-235-9	16
Hver - A-145278-235-10	17
Rangaðarvarða - A-145278-235-1-11	17
Samantekt	18

Inngangur

Deiliskipulag fyrir Hveravelli var unnið fyrir Svínavatnshrepp 2001. Ætlunin er að reisa þar nýja þjónustumiðstöð og gera nýtt tjaldsvæði. Nauðsynlegt er að fornleifaskráning fari fram í tengslum við skipulagsgerð og var Byggðasafn Skagfirðinga fengið til að vinna slíka skráningu. Þann 16. júlí 2002 var farið í vettvangsferð á Hveravelli og svæðið sem fellur undir deiliskipulagið gengið í fylgd Jóhanns Guðmundssonar oddvita Svínavatnshrepps. Skoðaðar voru minjar sem liggja innan deiliskipulags svæðisins. Skrána vann Guðný Zoëga fornleifafræðingur. Anna Rut Guðmundsdóttir safnaði upplýsingum úr rituðum heimildum og ljósmyndir tók Sigríður Sigurðardóttir.

Tilgangur fornleifaskráninga

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningarsögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;

- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögnum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi fornleifanefndar komi til.” Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausu. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Almennt er æskilegt að framkvæmdum sé beint frá minjastöðum en sé þess enginn kostur ber að tilkynna Fornleifavernd ríkisins um framkvæmdirnar með fyrirvara. Getur Fornleifavernd ef svo ber undir krafist þess að framkvæmdum sé frestað uns fornleifarannsókn hefur farið fram. Þeir, sem standa fyrir meiri háttar framkvæmdum, bera kostnað af fornleifarannsóknum sem nauðsynlegar reynast þeirra vegna (sjá 14. gr. þjml.).

Fornleifaskráning og aðferðir

Fornleifaskráningin á vettvangi var takmörkuð við það svæði sem verið er að deiliskipuleggja umhverfis Hveravelli í landi Svínavatnshrepps.

Áður en vettvangskönnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Svæðisskráning Fornleifastofnunnar Íslands var höfð til hliðsjónar. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í gagnagrunn Þjóðminjasafns Íslands, Sarp.

Við mat af þessu tagi eru aðeins skráðar þær fornleifar sem geta orðið fyrir raski eða eru í námunda við framkvæmdirnar. Ekki má líta svo á að um tæmandi fornleifaskráningu á vettvangi sé að ræða, einkum þar sem framkvæmdir eru minniháttar og aðeins um litla tilfærslu að ræða.

Í fornleifaskrá Sarp eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847.¹

Með jörðinni fylgir skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndum eða teikningum eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á skipulagskort frá Nýju teiknistofunni ehf.

Aðferð við skráningu

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðanna, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir.

¹ J. Johnsen. Jarðatal á Íslandi.

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með upphafsstaf eða -stöfum heitis jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem Fasteignamat ríkisins hefur úthlutað, t.d. Auðkúla: 145278, og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt Jarðatali Johnsens, 235 í nefndu tilviki. Þar að auki eru fornleifunum gefin raðnúmer innan hvernar jarðar; bæjarstæði á Auðkúlu væri nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti: A-145278-235-1.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu, þótt þeirra sé getið í heimildum, og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild” sé til um t.a.m. útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er, því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d. Eyvindartóft eða Eyvindahver, er það sérstaklega skráð, en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra er lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS hnit á vettvangi og þau færð í skrána. Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi kort. Kortið er hluti af stærra deiliskipulagskorti svæðisins sem unnið var af Nýju teiknistofunni ehf, það er hér birt með góðfúslegu leyfi höfunda.

Staðhættir og lýsing

Í kafla um staðhætti og lýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggja minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar

þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær hafa ekki fundist við vettvangsskráninguna. Við skipulag framkvæmda er engu að síður nauðsynlegt að taka tillit til þessara heimilda, því að fornleifar geta sem fyrr segir leynst undir sverðinum.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um hverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og lýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Saga jarðanna og fornleifar

Eftirfarandi er hin eiginlega fornleifaskráning með aðfaraorðum um Auðkúluheiði og hinn forna Hvinverjadal.

Auðkúluheiði

Fyrrum tilheyrði Auðkúluheiði Auðkúlustað en var síðar seld og nú sér um hana sameignarfélag þriggja hreppa, Svínavatnshrepps, Torfalækjarhrepps og Blönduóss-hrepps.² Samkvæmt fornum skjölum Auðkúlustaðar eru landamerki Auðkúluheiðar þessi:

“Að austan frá Vallgili sunnan við Þramarland ræður Blanda og Blöndukvísl merkjum til upptaka sinna vestan í Hofsjökli, svo suður með Hofsjökli til upptaka Jökulfalls sem er allstórt vatnsfall, er kemur úr Hofsjökli norðan Kerlingarfjalla. Ræður svo Jökulfall merkjum þar til það fellur í Hvítá. Að sunnan ræður svo Hvítá og Hvítárvatn merkjum til Langjökuls.

Að vestan eru merkin frá norðri til suðurs: úr Karyrðlingatjörn í há Friðmundarhöfða, þaðan bein lína í Fellakvísl, þar sem Kolkukvísl fellur í hana, svo eftir því sem Fellakvísl ræður til upptaka hennar. Þaðan bein lína í Búrfjallahala norðari og þaðan í Langjökul.”³

Þessi landamörk hafa þó breyst, bæði þegar heiðin var seld út úr heimajörðinni og einnig þegar gerður var samningur við Biskupstungnahrepp um að mörk heiðarinnar og Biskupstungnahrepps væru talin á vatnaskilum.

Staðhættir á Hveravöllum

“Hveravellir liggja við norðurjaðar Kjalhrauns í um 600 metra hæð yfir sjávarmáli. Norðan að þeim liggur breið melbunga sem nefnd er Breiðmelur. Þarna eru engir venjulegir vellir heldur er hverasvæðið í botninum á grunnu lægðardragi sem sumir halda fram að sé hinn forni Hvinverjadalur, örnefni sem hefur glatast en kemur talsvert fyrir í fornum ritum. Á Hveravöllum er eitt af háhitasvæðum landsins. Hafa hverirnir hlaðið um sig miklum kísilskjöldum og seytlar vatn af þeim til austurs þar sem það myndar dálítinn læk er fellur niður dalverpið.”⁴

Á Hveravöllum er nú aðstaða fyrir ferðamenn, tveir skálar Ferðafélags Íslands auk tjaldstæðis og gamals sæluhúss sem nýlega er búið að gera upp.

Hvinverjadalur (Vinverjadalur)

Hvinverjadalur er örnefni sem kemur fyrir í fornsögum en ekki er nú vitað hvar hann er. Örnefnið er þó yfirleitt talið eiga við um Hveravelli frekar en Þjófadali, en örnefnið Hveravellir kemur fyrir í Vatnsdælasögu og er því nokkuð gamalt. Örnefnið

² Jóhann Guðmundsson, bls. 68-69.

³ Göngur og réttir, bls 98.

⁴ Jóhann Guðmundsson, bls. 89.

Reykjavellir er þó einnig notað í Landnámabók og er ljóst af samhenginu að ekki er um nákvæmlega sama svæði að ræða þótt hugsast geti að svo hafi verið litið á að Reykjavellir væru í Hvinverjadal. Í Hvinverjadal hefur verið sæluhús á 13. öld og kann það að vera sama og tóft sú sem stóð þar sem skáli Ferðafélagsins stendur.

Hvinverjadals er víða getið í fornsögum:

“Vékell enn hamrammi hét maðr, er land nam ofan frá Gilá til Mælifellsár ok bjó at Mælifelli; hann spurði til ferða Roðreks. Þá fór hann litlu síðar suðr á fjöll í landaleitan. Hann kom til hauga þeira, er nú heita Vékelshaugar; hann skaut milli hauganna ok hvarf þaðan aptr. En er þetta spurði Eiríkr í Goðdölum, sendi hann þræl sinn suðr á fjöll, er hét Rönguðr; fór hann enn í landaleitan. Hann kom suðr til Blöndukvísla ok fór þá upp með á þeiri, er fellr fyrir vestan Hvinverjadal ok vestr á hraunit milli Reykjavalla ok Kjalar ok kom þar á manns spor ok skilði, at þau lágu sunnan at. Hann hlóð þar vörðu þá, er nú heitir Rangaðarvarða. Þaðan fór hann aptr, ok gaf Eiríkr honum frelsi fyrir ferð sína, ok þaðan af tókusk ferðir um fjallit milli Sunnlendinga fjórðungs ok Norðlendinga.”⁵

“Þórir dúfunef keypti vánina [um unghryssi sem hvarf ok fann síðan. Þat var allra hrossa skjótast ok var kölluð Fluga. Örn hét maðr; harm fór landshorna í millum ok var fjölkunnigr. Hann sat fyrir Þóri í Hvinverjadal, er hann skyldi fara suðr um Kjöl, ok veðjaði við Þóri, hvárs þeirra hross mundi skjótara, því at hann hafði allgóðan hest, ok lagði hvárr þeira við hundrað silfrs. Þeir riðu báðir suðr um Kjöl, þar til er þeir komu á skeið þat, er síðan er kallat Dúfúnefskeið. En eigi varð minni skjótleiksmunur hrossa en Þórir kom í móti Erni á miðju skeiði. Örn unaði svo illa við félat sitt, at hann vildi eigi lifa ok fór upp undir fjallit, er nú heitir Arnarfell, ok týndi sér þar sjálfr, en Fluga stóð þar eptir, því at hon var mjök móð. En er Þórir fór af þingi, fann hann hest föxóttan ok grán hjá Flugu; við þeim hafði hon gengit. Undir þeim var alinn Eiðfaxi, er utan var færðr ok varð sjau manna bani við Mörs ...”⁶ “Haraldr konungr sendi Þorgeir enn hvinverska til Íslands at drepa Ásgrím [Ondóttsson landnámsmann á Glerá nyrðri]. Hann var of vetr á Kili í Hvinverjadal ok kom ongu fram um hefndina.”⁷ “Haraldr konungr setti Þorgeir systurson Gríms til höfuðs Ásgrími ok fekk honum herskip tvau; hann fann hann aldri. Þá fór hann til Íslands ok astlaði að drepa Ásmund [bróður Ásgríms] ok kom á Eyrar ok var í Hvinverjadal um vetrinn. Þat sumar eptir kom Ásgrímr út á Eyrnar ok átti skip hálfv við Þóri keilismúla, ok vóm fjórir merm ok tuttugu á. Þeir váru ósamþykkir ok leysti Ásgrímr skip til sín. Þórir reið norðr með hálfu skipverja ok kom í Hvinverjadal

⁵ Íslenskar fornsögur I, 231-32.

⁶ Íslenskar fornsögur I, 235-36.

⁷ Íslenskar fornsögur I, bls. 264.

ok sagði til fara Ásgríms ok reið heim síðan. Ásgrímr reið hálfím mánuði síðar frá skipi ok gisti at Þróndar mjöksiglanda í Þróndarholti. Hann bauð honum vetrvist ok kvað honum eigi mundu óhætt vera norðr at ríða fyrir Þorgeiri. Ásgrímr fór Þó norðr með tólf manna, ok höfðu tólf hesta klyfjaða ok töskur á. Þann dag er Þeir riðu um Kjöl, bað hann þá í brynjum ríða ok hafa kufla fyrir utan ok segja, ef þeir Þorgeir fyndust, at Þórir keilismúli færi Þar, en Ásgrímr væri norðr farin. Þeir vátu tvær nætr at Þorgeirs, því at hann hugði þá Þóri vera. Haim hafði fyrir þrjá tigu manna. Hann reið á götu með þeim ok sofnaði, er hann kom heinl, ok dreymdi, at kona kæmi at honum ok segði honum, hverir gestir með honum höfðu verit. Síðan riðu þeir eptir Ásgrími. Þeir Ásgrímr biðu á Vékelshaug hinum syðra, ok þar kom Ásmundr bróðir hans til móts við hann með fjóra tigu manna; haim sætti þá Þorgeir.”⁸ “Þat er og sagt, at frændr hans [Jóns biskups] ok vinir létu flytja kirkjuvið hans frá skipi ok sunnan í Vinverjadali; en Norðlendingar fara þá gat eptir ok draga svo heim til Hóla.”⁹

1238: “En aðra [af Miðfirðingum] létu þeir [Kolbeins menn] fara suður á fjall með sér og fundu þeir Kolbein í Vinverjadal og gaf hann þeim grið og fóru þeir aftur vopnlausir.”¹⁰

1252: “Gissur sendi menn suður til sona sinna að þeir skyldu koma til móts við hann í Vinverjadal með sjö tigi manna en hann valdi lið úr Skagafirði, sex tigi manna, og þeir riðu með honum suður í Vinverjadal.”¹¹

1254: “... [úr Haukadal] fóru þeir Þórir í fimmta dagjóra með þrjá tigu manna norður á fjall. Þá gerði harða veðráttu og hríðir á fjallinu og hinn sjöunda dag jóla höfðu þeir hríðviðri. Tók þá að dasast mjög liðið. Þorgeir kiðlingur lagðist fyrir. Komust þeir eigi með hami. Dó hann suður frá Vinverjadal. [...] Er hann þar kasaður. [...] Þeir komu í Vinverjadal og voru þar um nóttina fyrir hinn átta dag. Um daginn eftir [1.1.1255] fóru þeir úr Vinverjadal. Var þá veður nokkru léttara. Og er þeir voru skammt komnir frá Vinverjadal þá kom hræljós á spjót allra þeirra og var það lengi dags. Tíunda dag komu þeir síð um kveldið ofan í Svartárda.”¹²

1257: “Reið biskup og Þorgils í Skálaholt og gerði biskup þá veislu góða Þorgils og hans félögum. Biskup segir að hann mundi norður með Þorgils og vera með honum á Miklabæ. Nú riðu þeir til fjalls upp allir. Og þá gerði óveðráttu harða og reið biskup heim í Skálaholt [...] Nú riðu þeir Þorgils á fjall og höfðu harða veðráttu. Þeir voru um nótt í Vinverjadal. Þorgils ræddi um að hann vildi liggja um nóttina í durum sæluhússins, bað

⁸ Íslenskar fornsögur I, bls. 265-67.

⁹ Jóns saga helga b.v. í C gerð - Bsk I, bls. 162 nmgr 2, einnig í B gerð - Bsk I, bls. 234.

¹⁰ Sturlunga II, bls. 407.

¹¹ Sturlunga II, bls. 568.

þar búa um sig. Var svo gert. Lögðu þeir undir hurðina frá húsinu og þar ofan á klæði og lá hann þar um nóttina. [Þorgils dreymdi draum.] Og um myrgininn er þeir riðu norður frá sæluhúsinu þá segir Þorgils Sveinbirni presti drauminn ...”¹³

“Kolbeinn ok hans húsfrú hafa með sinni fylgð riðit þann stóra kjöl, er millum byggða liggir um mitt landit, at hann tekr náttgisting í þeim stað, er landsmenn kalla Vinverjadal.”¹⁴

Séu Hveravellir hinn forni Hvinverjadalur er ljóst að þar hafa menn hafst við í lengri og skemmri tíma allt frá landnámsöld. Margar sögur eru til um búsetu útilegumanna á staðnum og má þar frægust nefna Fjalla-Eyvind og Höllu sem lögðust þar út á seinni hluta 18. aldar.

¹² Sturlunga II, bls 664

¹³ Sturlunga II, bls. 731-32. (1199-1201)

¹⁴ Guðmundar saga bróður Arngríms, Bsk II

Fornleifaskrá

A-145278-235-1

Tegund: Tóft

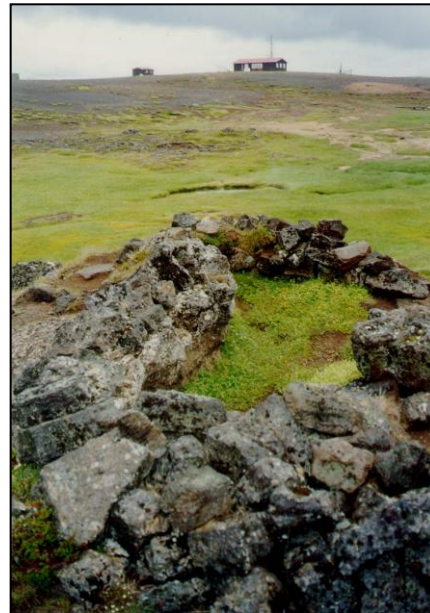
Hlutverk: Útilegumannabústaður

Sérheiti: Eyvindartóft / Eyvindarkofi

Staðsetning: N 64°51'53.25" V 19°33'36.25"

Staðhættir og lýsing

Tóftin er um 200 m suðaustur af veðurathugunarstöð og um 250 m suðvestur af skála Ferðafélagsins, fremst og nyrst á hraunholti. Elstu

lýsingu á Eyvindartóft er að finna hjá Ebenezer Henderson sem kom að Hveravöllum sumarið 1815 og lýsir hann kofanum á þessa leið: “Við norðanvert hverasvæðið má enn sjá rústir af kofa, sem útilegumenn höfðust við í fyrir ekki meir en þrjátíu árum. Er þar frá náttúrunnar hendi sprunga í hraunbólú, og hefir henni verið svo haganlega lokað með hraungrjóti, að enginn gæti annað sjeð en að þetta væri hversdagslegur hraunhellir. Staðurinn er mjög vel valinn til þess að geta soðið matvæli, því ekki eru nema fá skref út að sjóðandi katli. Þegar Eggert og Bjarni komu hingað, hlóðu þeir vörðu, hjer um bil miðja vega mili þessa bælis og Öskurhóls, en hana hafa útilegumenn rífið til grunna, líklega vegna þess að þeim hafi þótt hún alltof greinilegt leiðarmerki til þess að láta hana standa rjett hjá bæli þeirra. Tíminn verður að leiða í ljós, hvort varða, sem við hlóðum, rjett hjá hólnum, reynist endingarbetri.”¹⁵

Ólafur Briem lýsir svæðinu svo: “Vestan við hverasvæðið á Hveravöllum er Eyvindarkofi í hraun sprungu, sem stefnir milli norðurs og suðurs (eða nánar til tekið norðvestnorðurs og suðaustsuðurs) [...] er hlaðið ofan á barmana [í hraun sprungunni] hraungrýti, en gaflarnir eru allir hlaðnir. Tóttin er í tvennu lagi, og er hún aðskilin með eins metra þykkum vegg. Stærri húsið er um 4,2 m á lengd og 1,2-1,35 m á breidd. Vesturbarmur sprungunnar er hærri, um 30 cm og eru víðast ein til tvær steinaraðir ofan á honum. Á austurbarminum sunnanverðum er hleðslan hærri, svo að veggurinn verður jafnhár vesturvegnum. Norðan við þessa hleðslu er austurbarmur sprungunnar enn lægri, og er þar engin hleðsla ofan á honum nema nyrzt. Í þessu opi virðast dyrnar hafa verið. Norður af þessu húsi er annað hús minna, um 2 metrar á lengd og einn metri á breidd. Veggjahæð sést ógreinilega, því að inni í tóttinni er þykkt jarðlag. Er þar mikið grjót, og virðist hellupak liggja þar undir jarðveginum. Stærri tóttin er einnig vallgróin,

¹⁵ Henderson, bls. 361.

en ekki sjást þar neinar leifar af þaki. Í rústum þessum fannst tágakarfa 1881, og er hún nú á sýningu Byggðasafni Skagfirðinga í Glaumbæ.”¹⁶

Á fyrri hluta 20. aldar er tóftunum lýst þannig: “Enn þá sést byrgi hans glögglega í klappahól í hraunjaðrinum örskammt frá Eyvindahver. [...] Sprunga um metersbreið er eftir hraunhólnum, og hefur grjóti verið hlaðið þvert yfir hana á þrem stöðum, þannig að tvær vistarverur mynduðust. Er sú stærri um 5 m. löng, en hin líklega helmingi styttri. Stendur hleðslan prýðilega og hefur verið fyllt á milli steinanna með mosa og grjóti. Ekki sjást þess nú merki, hvernig þakið hefur verið yfir sprunguna. Getur það bæði hafa verið með skinnum og torfi, þó að til þess hafi þurft lítilsháttar árefti, mundi það allt horfið fyrir ævalöngu.”¹⁷

Grjóthleðsla umhverfis náttúrulega sprungu í hrauninu um 5 x 1.60 m að innanmáli. Tóftin snýr nálega norður-suður. Norðan við er gjóta í sömu hraunsprungu, aðskilin með hraunhafti og ógreinilegri hleðslu ofan á þar sem veggir hafa hrunið inn.

Hættumat: Hætta er vegna ágangs.

Eyvindahver - A-145278-235-2

Tegund: Hleðsla

Hlutverk: Hlóðir / eldunaraðstaða

Sérheiti: Eyvindahver

Staðsetning: N 64°51'53.62" V 19°33'33.74"

Staðhættir og lýsing:

Eyvindahver er um 200 m í suðaustur frá veðurathugunarstöð og um 25 m norðaustur frá Eyvindartóft. Á myndinni séð eru tóftir Eyvindarkofa á hraunjaðrinum beint aftur af og fyrir ofan hverinn.

“Hann lítur út eins og hringur, hlaðinn úr hnallungum. Inn í honum er grjótbott, og bullar hveravatn alls staðar upp milli steinanna. Þennan hver á Fjalla-Eyvindur að hafa hlaðið upp til þess að geta soðið þar mat sinn.”¹⁸

“Vestarlega á hverasvæðinu við hraunröndina er Eyvindahver, fylltur grjóti, þar sem vatn, og þó mest gufa, ryðst upp á milli steinanna með dyn miklum og gutli.”¹⁹

“Hefur hverinn verið fylltur upp með grjóti eins og áður er getið og er ekki

¹⁶ Ólafur Briem, bls. 73-74. Sýningarskrá BSk fyrir Glaumbæ.

¹⁷ Hjörtur Björnsson, bls. 47-48.

¹⁸ Ólafur Briem, bls. 71.

ólíklegt að það séu verk þeirra Eyvindar, og hafi kjöt verið lagt á steinana og soðnað þar í sjóðandi vatni og gufa, sem um þá leikur.²⁰

Greinileg grjótröð er kringum hverinn, um 1x 0,5 m á kant. Steinarnir eru nú huldir kísilútfellingum.

Hættumat: Hætta helst vegna ágangs.

Eyvindarrétt - A-145278-235-3

Tegund: Hleðsla

Hlutverk: Rétt

Sérheiti: Eyvindarrétt

Staðhættir og lýsing:

“Um einn kílómetra litlu austar en í hásuður frá skála Ferðafélagsins á Hveravöllum er stór hraunhóll úti í Kjalhrauni, sem er fast sunnan við Hveravelli. Hóll þessi, sem er langstærsti hraunhóll á þessum slóðum, er klofinn í miðju af sprungu, sem liggur milli norðurs og suðurs. Er hún alldjúp og víð með grasi í botni. Þvert yfir sprunguna er hleðsla á tveim stöðum [...] Þvert yfir sprunguna er hleðsla á tveim stöðum, og ennfremur er hlaðið upp í skarð, sem gengur vestur úr henni. Mannvirki þetta er kallað Eyvindarrétt. Hún er um 7-8 metrar á lengd milli þvergarðana og um 2 metra á breidd þvert yfir sprunguna. Engar heimildir aðrar en nafnið Eyvindarrétt eru um það, að hún sé handaverk Fjalla-Eyvindar. En vel getur nafnið verið tilgáta ein, þar eð almenningi hefur lengi verið kunnugt um dvöl Eyvindar á Hveravöllum. Af mannvirki þessu eru nú aðeins undirstöður eftir, en fyrir nokkrum árum hlóðu einhverjir strákar nýja veggj ofan á þær. Að lokum skal þess getið, að norðar í sprungunni eru rofhnáusar úr aðfluttu torfi eða mýrarkökkum, en undir þeim fannst ekkert gólf, en þar voru kindabein.”²¹

Réttin var ekki skoðuð við vettvangsferð enda utan þess svæðis sem er nú verið að deiliskipuleggja.

Varða - A-145278-235-4

Tegund: Heimild

Hlutverk: Varða

Staðhættir og lýsing:

“Þegar Eggert og Bjarni komu hingað, hlóðu þeir vörðu, hjer um bil miðja vega

¹⁹ Hjörtur Björnsson, bls. 45.

²⁰ Hjörtur Björnsson, bls. 47-48.

²¹ Ólafur Briem, bls. 71-72.

mili þessa bælis og Öskurhóls, en hana hafa útilegumenn rífið til grunna, líklega vegna þess að þeim hafi þótt hún alltof greinilegt leiðarmerki til þess að láta hana standa rjett hjá bæli þeirra. Tíminn verður að leiða í ljós, hvort varða, sem við hlóðum, rjett hjá hólnum, reynist endingarbetri.”²²

Ástand: Horfin.

Varða - A-145278-235-1

Tegund: Heimild

Hlutverk: Varða

Staðhættir og lýsing:

“Þegar Eggert og Bjarni komu hingað, hlóðu þeir vörðu, hjer um bil miðja vega milli þessa bælis og Öskurhóls, en hana hafa útilegumenn rífið til grunna, líklega vegna þess að þeim hafi þótt hún alltof greinilegt leiðarmerki til þess að láta hana standa rjett hjá bæli þeirra. Tíminn verður að leiða í ljós, hvort varða, sem við hlóðum, rjett hjá hólnum, reynist endingarbetri.”²³

Ástand: Horfin.

Sæluhús - A-145278-235-6

Tegund: Heimild

Hlutverk: Sæluhús

Staðsetning:

N64°51'56.58" V19°33'16.64"

Staðhættir og lýsing:

“Eggert og Bjarni komu til Hveravalla sumarið 1752 og fyrir þann tíma hefur Eyvindur ekki dvalist þar. Hins vegar minnst Eggert á rústir af stóru húsi á Hveravöllum, sem menn haldi, að útilegumenn hafi búið í fyrrum. Hann telur það þó ólíklegt, því að staðurinn liggi á bersvæði og opið sé þaðan í allar áttir. Um upphaf þessarar tóttar er allt ókunnugt, en líklegt má telja að hún sé af fornu sæluhúsi, enda er getið um sæluhús í Hvinverjadal á Sturlungaöld.²⁴ Miklu ólíklegri er sú tilgáta, að rústin sé handaverk Þorgeirs ins hvinverska, sem Landnáma segir að hafi dvalist einn vetur á Hvinverjadal á Kili [...] Rúst þessi var sýnileg, þangað til gamla sæluhúsið, sem nú er á Hveravöllum, var byggt ofan í hana fyrir nokkrum áratugum.”²⁵

Tóftir voru þar sem gamli skáli Ferðafélags Íslands var reistur. Hluti grjóthleðslu

²² Henderson, bls. 361.

²³ Henderson, bls. 361.

²⁴ Sturlunga II, bls. 294.

er enn undir tréþalli við suðausturhlið skálans. Ekki er vitað hvaða tóftir er um að ræða en ekki ólíklegt að þetta séu leifar gamals sæluhúss.

Ástand: Horfið.

Hættumat: Hætta er af öllum framkvæmdum við húsið.

Garður - A-145278-235-7

Tegund: Garðlag

Staðsetning:

N64°51'56.60" V19°33'15.21"

Staðhættir og lýsing:

Í um 10-12 m fjarlægð frá gamla Ferðafélagsskálunum er garðlag. Tveir

veggir, 6 m og 5 m að lengd mynda horn rétt vestan hveralækjar sem rennur sunnan skálans.

Ástand: Gott.

Hættumat: Hætta er helst vegna ágangs.

Sæluhús - A-145278-235-8

Tegund: Heimild

Hlutverk: Sæluhús

Staðsetning:

N64°51'49.94" V19°33'26.89"

Staðhættir og lýsing:

Á Hveravöllum sunnan hverasvæðisins er sæluhús hlaðið úr hraungrjóti. Húsið er eign Svínavatnshrepps en er nú í tímabundinni umsjá Minjaverndar. Sæluhús þetta er byggt ofan í einhverjar tóftir sem óvíst er hverjar voru.

Ástand: Húsið er gott, en tóftirnar eru horfnar undir húsið.

Hættumat: Hætta er helst vegna ágangs.

Tóft - A-145278-235-9

Tegund: Tóft

Staðsetning: N64°51'49.88" V19°33'25.55"

Staðhættir og lýsing:

Um 11 m frá norðausturhorni hlaðna sæluhússins er líkt og ferköntuð tóftamyndun. Að innanmáli er hún um 2 x 3 m og bakki hraunjaðarins myndar eystri

langvegg. Vestari langveggur og báðar skammhliðar eru mjög hlaupnar í þúfur en þó greinilegar. Dyr hafa verið til norðurs við norðausturhorn. Veggir eru vaxnir lyngi.

Hættumat: Hætta er vegna ágangs.

Hver - A-145278-235-10

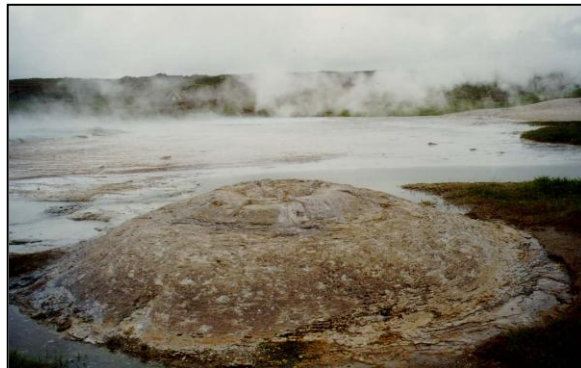
Tegund: Hver

Hlutverk: Eldunar- og þvottaaðstaða

Staðsetning:

N64°51'54.56" V19°33'3040"

Staðhættir og lýsing:

Hverinn er um 180 m suðaustur af skála Ferðafélagsins um 20 m norður af Bláhver. “Dálítill kringlótt þústa stendur þar upp úr ljósgráum hverabalanum. Ofan í hana er eins og höggvin skál eða ker barmafullt af tæru vatni, sem ólgar upp um lítið op á skálarbotninum, og fylgja því fáeinar loftbólur [...] Uppsprettan er svo mikil, að vatnið í skálinni endurnýjast á skömmum tíma. Enda hefur þessi hver verið mörgum, er dvalið hafa á Hveravöllum lengur eða skemur, til margra hluta nytsamlegur. Í honum hafa menn soðið mat sinn og þvegið föt sín.”²⁶

Strýtumyndun úr kísil, nálega hringlaga, um 3m á breidd. Efst í toppi strýttunnar er skál um 30 cm að þvermáli og 10 cm að dýpt. Skálin er nú stífluð og að mestu þurr.

Hættumat: Hætta er vegna ágangs.

Rangaðarvarða - A-145278-235-1-11

Tegund: Heimild

Hlutverk: Samgöngubót

Sérheiti: Rangaðarvarða

Lýsing og staðhættir:

“En er þetta spurði Eiríkr í Goðdölum, sendi hann þræl sinn suður á fjöll, er hét Rönguðr; fór hann enn í landaleitan. Hann kom suður til Blöndukvísla ok fór þá upp með á þeiri, er fellr fyrir vestan Hvinverjadal ok vestr á hraunit milli Reykjavalla ok Kjalar ok kom þar á manns spor ok skildi, at þau lágu sunnan at. Hann hlóð þar vörðu þá, er nú heitir Rangaðarvarða. Þaðan fór hann aprt, ok gaf Eiríkr honum frelsi fyrir ferð sína, ok þaðan aftókusk ferðir um fjallit milli Sunnlendinga fjórðungs ok Norðlendinga.”²⁷ Ekki er vitað nú hvar þessi varða stóð.

²⁶ Hjörtur Björnsson, bls. 45.

²⁷ Íslensk fornrit I, bls. 1232

Samantekt

Við vettvangsathugun voru skráðar 11 minjar, þar af eru fimm enn sýnilegar. Engar þessara minja eru inni á athafnasvæði tengdu nýrri þjónustumiðstöð og tjaldstæði og ætlunin er ekki að breyta öðru skipulagi svæðisins. Minjarnar eru ekki í beinni hættu vegna framkvæmdanna. Hins vegar eru líkur á að ferðamannastraumur aukist um staðinn með tilkomu þjónustumiðstöðvarinnar og þar sem ágangur í og við minjarnar er nú þegar töluverður ætti að bregðast við hugsanlegri aukningu. Gera þyrfti upplýsingaskilti fyrir Eyvindartóft og afmarka hana eða merkja á einhvern hátt, bæði til að vekja á henni athygli og einnig til að varna því að hún verði fyrir skemmdum að nauðsynjalausu. Æskilegt væri að gert yrði verndar- og kynningaráætlun fyrir minjar á Hveravöllum og þyrfti þá einnig að taka með þær minjar á Auðkúluheiði sem liggja utan þess deiliskipulagssvæðis sem hér um ræðir, eins og Seyðissárrétt og Eyvindarhelli.

Heimildaskrá

Biskupasögur gefnar út af hinu íslenska bókmenntafélagi I-II, Kaupmannahöfn 1858-1878.

Eggert Ólafsson: *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferð þeirra á Íslandi árin 1752-1757*, Reykjavík 1974.

Göngur og réttir II-IV bindi Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar, 2. pr. aukin og endurbætt, Akureyri 1983-87.

Hallgrímur Jónasson: *Kjalvegur hinn forni. Árbók Ferðafélags Íslands 1971.*

Henderson, Ebenezer: *Ferðabók. Frásagnir um ferðalög um þvert og endilangt Ísland árin 1814 og 1815 með vetursetu í Reykjavík.* Reykjavík 1957.

Hjörtur Björnsson: *Sumar á fjöllum*, Reykjavík 1943.

Íslensk fornrit I. Íslendingabók og Landnáma, Reykjavík 1986.

Jóhann Guðmundsson: *Auðkúluheiði. Húnabing*, III bindi, Akureyri 1989, bls. 68-101.

Johnsen, J: *Jarðatal á Íslandi*, Kaupmannahöfn 1847.

Jón Eyþórsson: *Hvar er Hvinverjadalur*, Reykjavík 1965.

Ólafur Lárusson: *Landnám í Skagafirði*, Skagfirzka fræði. 1940.

Sturlunga saga II, Reykjavík 1946.

Sveinn Pálsson: *Ferðabók: Dagbækur og ritgerðir 1791-1797*, I-II bindi, Reykjavík 1983.

Sædis Gunnarsdóttir: *Meningarminjar í Austur-Húnavatnssýslu. Svæðisskráning. Fornleifastofnun Íslands*, Reykjavík 2001.

Þorvaldur Thoroddsen: *Ferðabók. Skýrslur um rannsóknir á Íslandi 1882-1898*, Kaupmannahöfn 1913-1915.

Örnefnaskrá Auðkúlu, skráð af Lárusi Stefánssyni. Örnefnastofnun.

Örnefnaskrá Auðkúlu, án skrásetjara. Örnefnastofnun.

Örnefnaskrá Auðkúluheiðar. Jónas B. Bjarnason skráði. Örnefnastofnun.